

Προσεγγίζοντας το παρελθόν, με όχημα τη λογοτεχνία και το ιστορικό μυθιστόρημα

Κάποιες σκέψεις για το ιστορικό μυθιστόρημα από μια φανατική αναγνώστρια

Το ιστορικό μυθιστόρημα είναι ένα λογοτεχνικό είδος που έχει πολλούς και φανατικούς αναγνώστες. Ως έργο φαντασίας έχει το προσόν ότι μπορεί να συνδυάζει στοιχεία και χαρακτηριστικά από άλλα είδη, -το κοινωνικό μυθιστόρημα, το ερωτικό, το αστυνομικό, το πολιτικό- τα οποία όμως εντάσσει σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Τα μυθιστορήματα αυτού του είδους μπορούν, όπως και τα υπόλοιπα λογοτεχνικά είδη, να προσφέρουν στον αναγνώστη τους αισθητική απόλαυση, συγκίνηση, να τον συναρπάσουν με την πλοκή και τους ενδιαφέροντες χαρακτήρες. Παράλληλα όμως του προσφέρουν γνώσεις και κυρίως το «άρωμα της εποχής»

Μέσα από τις σελίδες ενός καλογραμμένου ιστορικού μυθιστορήματος αναδύεται ανάγλυφη η κοινωνία και η καθημερινότητα μιας εποχής και προβάλλονται ιστορίες απλών ανθρώπων με τους οποίους μπορεί να ταυτιστεί το αναγνωστικό κοινό. Ο συγγραφέας έχει τη δυνατότητα να φωτίσει τα ιστορικά γεγονότα από μια διαφορετική σκοπιά, σε σχέση με τον ιστορικό, και να δημιουργήσει την αίσθηση στον αναγνώστη ότι «ήταν και αυτός εκεί» για να παρακολουθεί με κομμένη την ανάσα τις εξελίξεις. Χάρη στη γλαφυρότητα της αφήγησης οι μεγάλες μάχες, οι πολιτικές ίντριγκες και τα άλλα ιστορικά γεγονότα, γίνονται οικεία στον αναγνώστη καθώς «συμβαίνουν» μπροστά στα μάτια του.

Ο συγγραφέας ενός ιστορικού μυθιστορήματος για να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του απέναντι στο κοινό γίνεται μελετητής και εραμιστής των ιστορικών πηγών. Αναζητά το υλικό του στα ράφια των βιβλιοθηκών, ξεφυλλίζοντας βιογραφίες ιστορικών προσώπων και κείμενα περιηγητών. Επισκέπτεται μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους όπου προσπαθεί να εντοπίσει τα αντικείμενα εκείνα που θα «δώσει» στα χέρια των ηρώων του ή τους χώρους όπου θα τους τοποθετήσει να ζουν και να κινούνται. Όσο πιο επίμονος ερευνητής είναι τόσο πιο πειστικά θα παρουσιάσει τους ήρωές του.

Ωστόσο ο συγγραφέας του ιστορικού μυθιστορήματος δεν γράφει ιστορία. Χρησιμοποιεί μια ιστορική εποχή ως καμβά πάνω στον οποίο θα δέσει τα νήματά του. Έχει ως αφετηρία του ένα πραγματικό γεγονός αλλά πλάι στα ιστορικά πρόσωπα θα τοποθετήσει κάποια άλλα, δημιουργήματα της φαντασίας του, τα οποία μπορούν να δρουν ελεύθερα, αλλά όχι αυθαίρετα στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο που έχει ορίσει ο δημιουργός τους.

Ένα καλό παράδειγμα αποτελεί το βιβλίο του Steven Pressfield, «Οι πύλες της φωτιάς»¹. Κεντρικός ήρωας είναι ο Χίονης του Σκαμανδρίδη από τον Αστακό, δούλος των Σπαρτιατών, που έλαβε μέρος στη μάχη των Θερμοπυλών. Οι Πέρσες τον βρήκαν βαριά τραυματισμένο και όταν συνήλθε, ο βασιλιάς Ξέρξης θέλησε να μιλήσει μαζί του στην προσπάθειά του να κατανοήσει την ψυχολογία και το σθένος αυτών των ανδρών που αφήγησαν την παντοδυναμία του.

Πρόκειται βεβαίως για ένα φανταστικό πρόσωπο, επινόηση του Pressfield που «λύνει τα χέρια» του συγγραφέα γιατί χωρίς αυτόν δεν θα μπορούσε να περιγράψει τις συγκλονιστικές σκηνές της μάχης ούτε τις δραματικές στιγμές του Λεωνίδα και των λίγων συντρόφων του πριν την τελική πτώση.

¹ Steven Pressfield, *Οι πύλες της φωτιάς*, Πατάκης 2001

Από όλα όσα προαναφέρθηκαν γίνονται φανεροί οι λόγοι για τους οποίους το ιστορικό μυθιστόρημα είναι ένα πολύ ελκυστικό ανάγνωσμα για όποιον θα ήθελε να μάθει ιστορία, αλλά βαριέται τις χρονολογίες και τις στεγνές πολιτικοκοινωνικές αναλύσεις. Με άλλα λόγια το ιστορικό μυθιστόρημα λειτουργεί ως μια έμμεση ιστορική πηγή η οποία όμως θα μπορούσε να προκαλέσει, και συχνά προκαλεί, το ενδιαφέρον στον αναγνώστη να αναζητήσει τα πραγματικά γεγονότα πίσω από τη μυθοπλασία.

Απαραίτητη προϋπόθεση βέβαια για όλα αυτά είναι ο συγγραφέας όχι μόνο να διαθέτει καλή πένα αλλά να γνωρίζει πολύ καλά την εποχή² και να μην παραποιεί *ποιητική αδεία* σημαντικά ιστορικά στοιχεία γιατί έτσι οδηγεί τον αναγνώστη σε λάθος συμπεράσματα.

Το ιστορικό μυθιστόρημα και το νεανικό κοινό

Αναγνώσματα αυτού του είδους ήταν και είναι πολύ αγαπητά και στο νεανικό κοινό. Γενιές και γενιές παιδιών και νέων στην Ελλάδα μεγάλωσαν με τα ιστορικά μυθιστορήματα του Walter Scott, του Victor Hugo, της Πηνελόπης Δέλτα, του Άγγελου Τερζάκη, της Διδώς Σωτηρίου της Άλκης Ζέη και πολλών άλλων. Πολλά παιδιά έμαθαν για την περίοδο της κατοχής ακολουθώντας ένα μικρό αγόρι, τον Πέτρο, στο μεγάλο περίπατό του³, ή προσέγγισαν τα δύσκολα θέματα της βυζαντινής ιστορίας μέσα από τις περιπέτειες της Αλεξίας του Μιχαήλ και του Κωνσταντίνου που «έζησαν» στον καιρό του Βουλγαροκτόνου⁴.

Όμως την ίδια στιγμή που το ιστορικό μυθιστόρημα με το γλαφυρό του ύφος προσφέρει τέρψη στο νεαρό αναγνώστη παράλληλα του κινεί το ενδιαφέρον και του δίνει τη δυνατότητα να κάνει τα προσωπικά του «ταξίδια στο παρελθόν». Έτσι παράλληλα με την αισθητική απόλαυση ο αναγνώστης αποκομίζει, χωρίς να κοπιάσει, ένα μεγάλο κεφάλαιο από ιστορικές, λεξιλογικές και εγκυκλοπαιδικές γνώσεις.

Για τους λόγους που προαναφέρθηκαν το ιστορικό μυθιστόρημα μπορεί να υπηρετήσει την παιδεία, την τυπική αλλά και την άτυπη και να παίξει ένα σημαντικό ρόλο στην προσέγγιση του ιστορικού παρελθόντος.

Διδάσκοντας για το παρελθόν

Στη χώρα μας η ενασχόληση των παιδιών και των εφήβων με το ιστορικό παρελθόν αποτελεί βασικό στοιχείο της τυπικής εκπαίδευσης και καθορίζεται κατά κύριο λόγο από τους σκοπούς και τη διδακτική του μαθήματος της Ιστορίας, αλλά και των Αρχαίων Ελληνικών. Στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο ο εκπαιδευτικός έχει στα χέρια του πολύ περισσότερα εργαλεία, από ό,τι παλαιότερα, για να διδάξει Ιστορία και να κάνει το μάθημά του ενδιαφέρον. Ανάμεσα σε αυτά το Μουσείο⁵ κατέχει κεντρική θέση.

Το ότι το Μουσείο διαδραματίζει εκπαιδευτικό ρόλο⁶ δεν είναι βέβαια κάτι καινούριο. Ήδη από τον 19^ο αιώνα οι φιλόλογοι το θεωρούσαν πολύ σημαντικό για την εκπαίδευση του λαού στο πλαίσιο της δημιουργίας εθνικής συνείδησης και συνιστούσαν στους πολίτες την επαφή με τα μνημεία *εκ παιδός αρξάμενοι*⁷. Δυο αιώνες μετά, ο εκπαιδευτικός ρόλος του Μουσείου έχει γίνει πια συνείδηση στην

² Μαρίζα Ντεκάστρο, *Ένας φανταστικός ήρωας σ' ένα πραγματικό κόσμο*. Κριτική για το μυθιστόρημα της Ε. Πίνη, *Το μουσικό του δούλου*, περιοδικό ΔΙΑΒΑΖΩ, τευχ. 501, Νοέμβριος 2009

³ Άλκη Ζέη, *Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου*, Κέδρος 1971.

⁴ Πηνελόπη Δέλτα, *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας 2002

⁵ Ο όρος χρησιμοποιείται με την ευρεία έννοια και συμπεριλαμβάνει τους αρχαιολογικούς χώρους αλλά και τα ιστορικά μνημεία

⁶ Εύη Πίνη, *Μουσείο και Εκπαίδευση, ένα κοινό πεδίο δράσης*, στο Π. Βοσνίδης – Α. Τσιτούρη (επιμ.) *Μουσείο – Σχολείο, Πρακτικά 6^{ου} Περιφερειακού Σεμιναρίου, Καβάλα, 20 – 22/9/2002* ΥΠ.Ε.Π.Θ – ΥΠ.ΠΟ. – Ελληνικό Τμήμα ICOM, 2002

⁷ «Οι βιβλιοφιλόλογοι [...] δύνανται και εις τας άλλας τάξεις του λαού και εις αυτούς τους απαιδευτους να μεταδώσωσι την αγάπην και το σέβας προς τα μνημεία των προγόνων ημών [...] Διότι φρονώ ότι μόνον οι εγχώριοι και δυνάμενοι να καταγίνωνται περί τα μνημεία, εκ παιδός αρξάμενοι, δύνανται να κατορθώσωσι πολλά» Στέφανος Κουμανούδης, *Αττικής Επιγραφαί Επιτύμβιοι*

ακαδημαϊκή κοινότητα η οποία αναγνωρίζει ότι η επαφή των μαθητών με τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος συμβάλλει στη συγκρότηση ιστορικής σκέψης και βοηθά τα παιδιά να κατανοήσουν ιστορικές έννοιες και βεβαίως την έννοια του ιστορικού χρόνου.

Μέσα στις προθήκες των μουσείων⁸ οι μαθητές θα ανακαλύψουν τα τεκμήρια του παρελθόντος, «του λόγου το αληθές» για τα όσα διάβασαν στο σχολικό εγχειρίδιο της Ιστορίας και θα κατανοήσουν την αξία των αρχαιολογικών πηγών ως πηγών γνώσης. Τι κρίμα όμως! Τα «αρχαία» δεν έχουν φωνή. Τα αντικείμενα σαν άλλες μυθικές σφίγγες στέκουν στο βάθρο τους αινιγματικά και μυστηριώδη και μόνο σε όποιον ξέρει να τους κάνει τις κατάλληλες ερωτήσεις θα μιλήσουν και θα του αποκαλύψουν το μικρό ή το μεγάλο ρόλο που διαδραμάτισαν στην εποχή τους. Όσο για τους αρχαιολογικούς χώρους; Λίθοι, πλίνθοι και κέραμοι ατάκτως ερριμένα... στην κυριολεξία.

Οι μαθητές χρειάζονται ένα διαμεσολαβητή για να τους διδάξει πώς να θέτουν τα ερωτήματα, πώς να κοιτάζουν και να βλέπουν και πώς να γλιτώσουν από το μινώταυρο της ανίας που караδοκει ανάμεσα στα ερείπια των αρχαιολογικών χώρων και πίσω από τις προθήκες των μουσείων. Ο διαμεσολαβητής μπορεί να είναι ο εκπαιδευτικός της τάξης, ο αρχαιολόγος του μουσείου ή και οι δύο μαζί σε συνεργασία. Αν ο εκπαιδευτικός σχεδιάσει φύλλα εργασίας για να τα μοιράσει στους μαθητές του μέσα στο μουσείο ή αν ο αρχαιολόγος διοργανώσει εκπαιδευτικά προγράμματα⁹ και βιωματικά εργαστήρια ο στόχος είναι κοινός και για τους δύο. Στην υπηρεσία αυτού του στόχου έχει πολλά να προσφέρει και το ιστορικό μυθιστόρημα¹⁰, όπως θα δούμε στη συνέχεια αναλύοντας εφαρμοσμένα παραδείγματα.

Αξιοποιώντας εκπαιδευτικά το ιστορικό μυθιστόρημα

Έχει διαπιστωθεί στην πράξη ότι αυτού του είδους τα λογοτεχνικά κείμενα βοηθούν το νεανικό κοινό να «αναγνώσει» τον αρχαιολογικό χώρο και να κατανοήσει τα αρχαιολογικά αντικείμενα εφόσον έχει ήδη εξοικειωθεί μαζί τους μέσα από τις σελίδες του βιβλίου. Για το λόγο αυτό το ιστορικό μυθιστόρημα παρέχει χρήσιμο και πολλαπλά αξιοποιήσιμο υλικό για το σχεδιασμό αρχαιολογικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων και βιωματικών εργαστηρίων. Παραδειγματικά αναφέρω δύο σχετικά προγράμματα που εκπόνησε το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας του ΥΠ.ΠΟ.Τ.

- Το πρώτο είχε ως αφητηρία το βιβλίο της Cl. Mossé «**Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά**»¹¹. Σχεδιάστηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Μουσεία και Σχολεία» και εφαρμόστηκε πιλοτικά το σχολικό έτος 2001/2 σε συνεργασία με το 2^ο Γυμνάσιο Γέρακα. Στην εφαρμογή έλαβε μέρος η θεατρική ομάδα του σχολείου, αποτελούμενη από 40 μαθητές της Α, Β και Γ τάξης. Για το σχεδιασμό και την υλοποίηση της εκπαιδευτικής δράσης συνεργάστηκαν μια αρχαιολόγος (η γράφουσα) και δύο φιλόλογοι του σχολείου οι κ.κ. Μαρία Πέτρου και Μαρία Ιωαννίδου, υπεύθυνες της θεατρικής ομάδας.

Η εφαρμογή ξεκίνησε το Νοέμβριο του 2001 και ολοκληρώθηκε το Μάιο του 2002. Οι μαθητές διάβασαν το βιβλίο αναζητώντας μέσα στις σελίδες του πτυχές του δημόσιου και ιδιωτικού βίου της κλασικής Αθήνας. Στη συνέχεια χωρίστηκαν σε ομάδες εργασίας για να μελετήσουν τα επιμέρους θέματα:

⁸ Ειρήνη Νάκου, *Μουσεία: εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, Νήσος 2001

⁹ Στέλλα Χρυσουλάκη και Εύη Πίνη, *Το κόκκινο νήμα.: αρχαιολογικές εκπαιδευτικές εκθέσεις*, στο Νίκη Νικονάνου – Κώστας Κασβίκης (επιμ.) *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο παρεθόν*, Πατάκης 2008.

¹⁰ Για τους μικρότερους μαθητές ηλικίας 5 – 11 ετών χρησιμοποιείται αντίστοιχα το παραμύθι και το μικρής έκτασης διήγημα. Βλ. Εύη Πίνη, *Πρόσκληση σε γεύμα στο μινωικό ανάκτορο της Ζάκρου*, στο Στέλλα Χρυσουλάκη (επιμ.) *Αρχαίων και Βυζαντινών Γεύσεις*, εκπαιδευτικό υλικό σε ηλεκτρονική μορφή, Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας, ΥΠ.ΠΟ 2007.

¹¹ Claude Mossé, *Εγκλημα στην Αρχαία Αγορά*, Θεμέλιο 1997

- Η τοπογραφία της Αθήνας και του Πειραιά
- Η πολιτειακή οργάνωση
- Η ζωή των ανδρών, των γυναικών και των παιδιών
- Ο γάμος και η οικογένεια
- Η περιποίηση του σώματος
- Η ενδυμασία και ο καλλωπισμός
- Η διατροφή
- Η διασκέδαση
- Οι μεγάλες θρησκευτικές γιορτές
- Οι δούλοι
- Οι εταίρες

Οι μαθητές με τη συνδρομή των φιλολόγων αναζήτησαν βιβλιογραφικές πηγές και κατέγραψαν τις πληροφορίες που συγκέντρωσαν. Παράλληλα μια από τις ομάδες ανέλαβε να κάνει τη θεατρική διασκευή του βιβλίου.

Κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του προγράμματος πραγματοποιήθηκαν δύο επισκέψεις της υπεύθυνης αρχαιολόγου στην τάξη, όπου η κάθε ομάδα εργασίας παρουσίασε στις υπόλοιπες τα αποτελέσματα της βιβλιογραφικής έρευνας. Σε αυτές τις συναντήσεις οι μαθητές είχαν την ευκαιρία να συζητήσουν με την αρχαιολόγο τις απορίες και τους προβληματισμούς τους σχετικά με την αθηναϊκή κοινωνία των κλασικών χρόνων, να κάνουν συγκρίσεις με το σήμερα και πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Στη συνέχεια οι μαθητές επισκέφθηκαν την Αρχαία Αγορά, τον Κεραμεικό και το Θέατρο του Διονύσου, δηλαδή στους χώρους όπου τοποθετείται η δράση των ηρώων της Cl. Mossé. Κατά τη διάρκεια αυτών των επισκέψεων οι μαθητές φάνηκαν πολύ εξοικειωμένοι με την τοπογραφία της αρχαίας Αθήνας, λόγω ακριβώς της ενασχόλησής τους με το μυθιστόρημα.

Οι μαθητές είχαν επίσης την ευκαιρία να κάνουν πρόβες τις διάφορες σκηνές του έργου στους χώρους όπου διαδραματίζεται η υπόθεση:

- Στο θέατρο του Διονύσου, το επεισόδιο ανάμεσα στον Δημοσθένη και στον Μειδία.
- Στη στοά του Αττάλου η ανακάλυψη του πτώματος του Νικόστρατου.
- Στην κρήνη της Αρχαίας Αγοράς η συνάντηση των δύο ερωτευμένων νέων, του Αριστοκλή και της Πλαγγόνας.
- Στον Κεραμεικό η επίσκεψη του Αριστοκλή στο σπίτι της εταίρας Φρύνης.

Τέλος οι μαθητές σχεδίασαν σκηνικά και κοστούμια τύπωσαν ένα καλαίσθητο πρόγραμμα και ανέβασαν την παράσταση στο αμφιθέατρο του σχολείου τους το Μάιο του 2002.

Το δεύτερο εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «**Πρόσκληση σε γεύμα στην Αγορά των Αθηνών**» λειτουργεί σε μόνιμη βάση στον αρχαιολογικό χώρο της Αγοράς και στο Μουσείο της στοάς του Αττάλου, με θέμα τη διατροφή στην αρχαιότητα. Στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα χρησιμοποιούνται στοιχεία από το ιστορικό μυθιστόρημα. «Το μυστικό του δούλου»¹².

Ο ήρωας του βιβλίου, ο μάγειρας Χυτρίων, αναλαμβάνει να μυήσει τους μαθητές¹³ στα μυστικά της κουζίνας του. Κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφεται το εκπαιδευτικό πρόγραμμα είναι οι διατροφικές συνήθειες στην αρχαία Αθήνα, τα τρόφιμα, τα σκεύη και ο τρόπος παρασκευής των φαγητών. Εκτός από αυτά τα θέματα οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να προσεγγίσουν και θέματα όπως:

¹² Ε. Πίνη, *Το μυστικό του δούλου*, Ερευνητές, 2009

¹³ Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα εφαρμόζεται τόσο σε μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης όσο και σε μαθητές της δευτεροβάθμιας. Ιδιαίτερα για τις μικρές ηλικίες σχεδιάστηκε ένα σύντομο αφήγημα με ήρωα και πάλι τον μάγειρα Χυτρίωνα.

- Η τοπογραφία και η λειτουργία της Αγοράς ως διοικητικού, εμπορικού και κοινωνικού κέντρου της πόλης
- Η λειτουργία της Θόλου, όπου είχε την έδρα της η κυβέρνηση
- Το αθηναϊκό πολίτευμα
- Η σίτιση των δημοσίων λειτουργών με κρατική δαπάνη που εξασφάλιζε τη δυνατότητα και στους φτωχούς πολίτες να αναλαμβάνουν δημόσια αξιώματα
- Ο θεσμός της δουλείας στην αρχαία Ελλάδα

Τέλος οι μαθητές χρησιμοποιώντας ως φυσικό σκηνικό τα ερείπια της Θόλου και του μαγειρείου της, συμμετέχουν σε ένα θεατρικό δρώμενο παρουσιάζοντας ένα αστείο επεισόδιο ανάμεσα στο γέροντα μάγιστρα Χυτρίωνα και στο νεαρό βοηθό του.

Αυτό που μένει...

Καθώς ολοκληρώνεται η εκπαιδευτική διαδικασία, οι μαθητές αποχωρούν από τον αρχαιολογικό χώρο έχοντας αποκομίσει ποικίλες εντυπώσεις και γνώσεις. Όμως το πιο σημαντικό, αυτό που θα μένει, είναι ότι τους δόθηκε η ευκαιρία να παραμερίσουν για μια στιγμή τα πέπλα των αιώνων και να ρίξουν μια κλεφτή ματιά στο παρελθόν:

Τι βλέπετε; Τι ακούτε; Τι μυρίζετε;

Βλέπουμε εικόνες από τη ζωή της αρχαίας πόλης. Ακούμε τους ήχους της. Μυρίζουμε τις μυρωδιές της... Το παρελθόν, χάρη στη φαντασία, γίνεται παρόν και τα σιωπηλά ερείπια αποκτούν και πάλι ζωή.

Εύη Πίνη, αρχαιολόγος

Βιβλιογραφία

- Ε. Νάκου, *Μουσεία, ιστορίες και ιστορία*, Νήσος 2009
- Ε. Νάκου, *Μουσεία: εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, Νήσος 2001
- Ε. Νάκου, *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21 αιώνα*, Μεταίχμιο 2006
- Ε. Νάκου, *Τα παιδιά και η ιστορία*, Μεταίχμιο 2000
- Ν. Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική, από τη θεωρία στην πράξη*, Πατάκης 2010
- Ν. Νικονάνου – Κ. Κασβίκης (επιμ.) *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο παρελθόν*, Πατάκης 2008
- Μαρίζα Ντεκάστρο, *Ένας φανταστικός ήρωας σ' ένα πραγματικό κόσμο. Κριτική για το μυθιστόρημα της Ε. Πίνης, Το μυστικό του δούλου*, περιοδικό ΔΙΑΒΑΖΩ, τευχ. 501, Νοέμβριος 2009
- Ε. Πίνη, *Μουσείο και Εκπαίδευση, ένα κοινό πεδίο δράσης*, στο Π. Βοσνίδης – Α. Τσιτούρη (επιμ.) *Μουσείο – Σχολείο, Πρακτικά 6^{ου} Περιφερειακού Σεμιναρίου, Καβάλα, 20 – 22/9/2002*, ΥΠ.Ε.Π.Θ – ΥΠ.ΠΟ. – Ελληνικό Τμήμα ICOM, Αθήνα 2002
- Ε. Πίνη, *Πρόσκληση σε γεύμα στην Αγορά των Αθηνών και Πρόσκληση σε γεύμα στο μινωικό ανάκτορο της Ζάκρου*, στο Στ. Χρυσουλάκη (επιμ.) *Αρχαίων και Βυζαντινών Γεύσεις*, εκπαιδευτικό υλικό σε ηλεκτρονική μορφή, Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας, ΥΠ.ΠΟ. 2007
- Στ. Χρυσουλάκη, *Σύνδεση της σχολικής ύλης με τα εκπαιδευτικά προγράμματα στα μουσεία*, *Μουσείο – Σχολείο, Πρακτικά 3^{ου} Περιφερειακού Σεμιναρίου, Πάτρα 15 - 17/1/1993* ΥΠ.Ε.Π.Θ – ΥΠ.ΠΟ. – Ελληνικό Τμήμα ICOM,
- Στ. Χρυσουλάκη, *Ερμηνεύοντας το παρελθόν: Εκπαιδευτικά προγράμματα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, στο Ν. Ψάλτη (επιμ.) *Παιδεία και αρχαιολογία, Εκπαιδευτικά προγράμματα του ΥΠ.ΠΟ., Πρακτικά Ημερίδας, Χαλκίδα 13/5/1998.*